

TÉNYKÉP / REPORT

A gyógyturizmusban érintett települések és környezetük lakosainak mobilitása

The mobility of the population of health tourism destinations and their surroundings

ILLÉS SÁNDOR, MICHALKÓ GÁBOR, RÁTZ TAMARA

Bevezetés

Az egészségturizmus és az egészségorientált migráció kapcsolatának vizsgálatára a magyarországi tudományos műhelyekben eddig elvétve került sor (Michalkó et al. 2009a, Michalkó et al. 2009b, Michalkó, Rátz 2010), miközben hazánk földrajzi fekvése, a meglévő (már részben hasznosított) természeti erőforrások, továbbá a demográfusok, az egészségügyi szakemberek és a turizmuskutatók által regisztrált társadalmi folyamatok (Józan 2006, 2008; Girasek et al. 2009) elengedhetlenné teszik a témával kapcsolatos kutatásokat.

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy a természetes gyógytényezőkkel és a rájuk épülő infrastruktúrával rendelkező településeink teljes körére kiterjedő makroszintű, a humán mobilitást középpontba állító áttekintést és elemzést végezzünk. E megközelítésmód szükségessége azzal indokolható, hogy az egészségturizmus és az egészségorientált motivációjú migráció tova-gyűrűző fejlesztési hatásai a települési szinten azonosíthatók leginkább. Bár meg kell jegyeznünk, hogy a nagyvárosok esetében – a nagyszámú egyéb tényezőből eredő multikollinearitás miatt – csak nagyobb bizonytalanság mellett lehet megbecsülni az egészségturisztikai attrakció létének és fejlődésének az adott település és környezete területi mobilitására gyakorolt kölcsönhatását (Ács, Laczkó 2008).

Elméleti háttér

A területi mobilitás folyamatának egyik fontos eleme a térbeli mozgásként értelmezhető vándorlás (Nemes Nagy 2009). A migráció bizonyos fázisai, a kiváltó okok és a következmények meglehetősen összefüggnek korunk egyik legperspektivikusabb ágazata, a turizmusipar fejlődésével (Williams, Hall 2000). Amíg a migrációt elsősorban az életkörülményekben bekövetkező tartós javulás reménye, addig a turizmust a környezetváltozással együtt járó, abból fakadó élményszerzés motiválja (Hall, Williams 2002). A turizmus és a migráció között meglévő kapcsolatok nyilvánvalósága ellenére azok tudományos igényű feltárásának viszonylagos hiánya arra vezethető vissza, hogy a két jelenség átfedéseinek és különbségeinek elméleti lehatárolása számos nehézség elé állítja a kutatókat. A globalizálódás folyamatainak felerősödésével mind a turizmus, mind a migráció oly mértékben összetett jelissé vált, hogy a közöttük meglévő kapcsolatok megértéséhez elengedhetetlen a holisztikus szemlélettel történő tanulmányozásuk. A transzdiszciplináris kutatási igények szem előtt tartása egyik oldalról annak vizsgálatát ösztönzi, hogy a migrációban részt vevők magatartásának vannak-e turisztikai előzményei és/vagy következményei. A másik oldalról a kutatók arra keresik a választ, vajon a turisztikai élmény genezisében szerepet kap-e az azt megelőző migráció, továbbá az ismétlődő utazások végleges letelepedéssé transzformálódhatnak-e.

A megfelelő adatok hiánya, illetve a töredékes adatokból előállítható információbázisokkal kapcsolatos módszertani kifogások miatt ebben az értekezésben nem adhatunk kimerítő válaszokat a fentiekben megfogalmazott kutatási kérdésekre. A kapcsolat létét feltételezve tisztán spekulatív szempontból a turizmus áradata migrációs áramlásokat generálhat (+), fenntarthat (0), esetleg kiolthat (-). A fenntartáson azt értjük, hogy a turizmus kismértékben hol csökkenti, hol növeli a migrációt, azonban ha az időbeli változás mérlege nulla körüli, akkor a hatás elhanyagolható. Egyirányú kapcsolat a másik megközelítésben is létezhet, a vándormozgalom áradata turisztikai célú áramlásokat generálhat (+), fenntarthat (0), esetleg kiolthat (-). A fenntartáson ez esetben azt értjük, hogy a migráció időnként kis arányban csökkenti vagy növeli a turistaforgalom mennyiségét, azonban az időbeli változás szaldója gyakorlatilag nulla, tehát a hatás elhanyagolható. Nagy valószínűséggel előre jelezhető, hogy a két folyamat közötti összefüggések kölcsönhatásként lesznek értelmezhetőek, tehát mindkét folyamat hat a másikra. Vélhetően ki tudjuk mutatni az egyes irányokban mutató hatások mértékét, talán még szinergiákat is felfedezhetünk.

A turizmus társadalmi hatásaival foglalkozó szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a turizmus fejlődése következtében megváltozhatnak a desztináció demográfiai jellemzői (Puczko, Rátz 1998). Általában a turizmusnak a népességre gyakorolt kedvező hatásait emelik ki, mint például a mun-

kahelykínálat bővülése vagy az általános életszínvonal-javulás, ami népességvonzó, illetve -megtartó hatású (Hall 2005). Kevesebb figyelem irányul azokra az esetekre, amikor a turizmusból fakadóan a település iránt oly mértékű érdeklődés jelentkezik, hogy az ott élő állandó népességre taszító hatással van (Perdue et al. 1999). Pusztán a statisztikai adatokból – empirikus vizsgálat nélkül – azt bizonyítani, hogy a turizmus vonzerői csábítják beköltözésre a lakosságot, sokkal egyszerűbb, mint arra következtetni, hogy az elvándorlást a turizmus kedvezőtlen hatásai váltják ki.

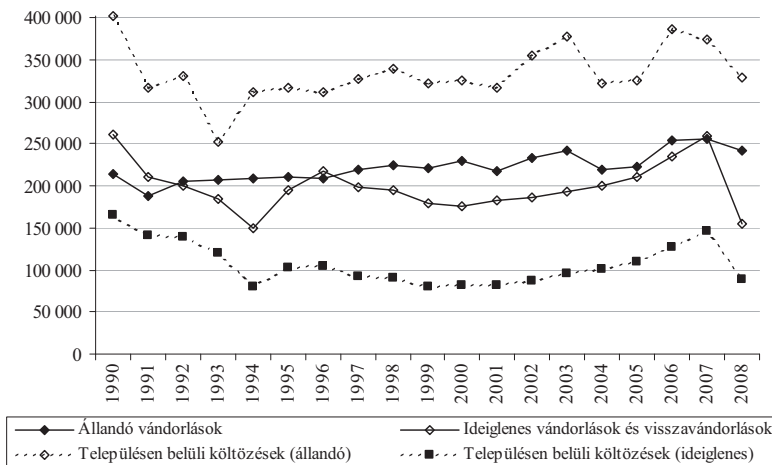
A népesség számának alakulása során a legnagyobb változékonyságú komponens a migráció (Ekéné 1995). Nincs ez másképpen a területi népességi vizsgálatok során sem, amikor a vándorlások mellett a területi egyenlőtlenségek alakulásának kitapintása a második fő bizonytalansági tényező (Ginter 2008). A migráció analizálása során a populáció alakulásának szempontjából közvetett befolyással bíró területi folyamatok (például a turizmus) is beépítésre kerülnek a magyarázó tényezők közé.

A fentebb kifejtett érvek indokolják, hogy miért szükséges kiemelt jelentőséget tulajdonítanunk a térbeli mobilitási folyamatoknak. A megyék közötti mozgásokat vizsgáló kutatásokban nem tekinthető relevánsnak az összes területi mobilitási folyamat (KSH 2008a). A szokásos lakóhellyel bíró népesség alakulásának szempontjából a településen belüli költözéseknek, a megyéken belüli vándorlásoknak nincs jelentőségük. A megyék nappali népességszámának alakulásában azonban jelentőségük van a napi ingázásoknak, amelyek lehetnek akár munkavállalási, akár tanulási célzatúak. (A heti vagy annál ritkább időközű, gazdasági vagy oktatási célból történő mozgásokat az ideiglenes vándorlások tartalmazzák.) A nappali népességet és a szállóvendégekkel kibővített éjszakai népességet görcső alá véve, a turizmus hatásainak is kiemelt jelentősége van.

A volumenek változásának országos trendjei

A kilencvenes évek közepén Magyarországon is lezárult a belföldi vándormozgalom 1988–89-ben kezdődött transzformációs időszaka (Dövényi 2009). A területi mobilitás elemei 1994-től lassan növekedésnek indultak. Annyi megállapítható, hogy a belföldi vándormozgalom alacsony szintjében megnyilvánuló bénultságból kifelé tartott a magyar társadalom, és hullámmozgásokkal tarkított enyhe szintnövekedés volt tapasztalható a kilencvenes évtized második felében, valamint az ezredfordulót követően. Az állandó vándorlások mennyisége a 2004–2005-ös visszaeséstől eltekintve enyhén emelkedett. A kilencvenes évek második felétől fogva, szokatlan módon, az állandó jellegű vándorlás mennyisége fluktuált nagyobb mértékben az ideiglenes vándorlásokkal összevetve. A 2008. évi radikálisan változó adatok egy újabb trendmódosulás előszelét is jelenthetik (1. ábra).

1. ábra: A belföldi vándorlások és a településen belüli költözések számának alakulása 1990–2008 között

Forrás: Demográfiai évkönyvek 1990–2008, KSH, Budapest

Magyarországon a nyolcvanas évek második felétől közel ugyanannyian költöztek saját településükön belül, mint akik más helységekre vándoroltak el (Illés 2002). A vándorlásokkal szinkronban, a transzformáció-időszak visszaillesése után, 1993–94-től a településen belüli költözések mennyisége is növekedett. Igaz, az emelkedés mérsékelt volt, és inkább az állandó jellegű, településen belüli költözések volumenének fluktuálása volt jellemző. A kilencvenes évek közepétől – a vándorlásokhoz hasonlóan – az állandó jellegű költözések volumene ingadozott nagyobb mértékben, az ideiglenes költözésekkel egybevetve (Illés 2001). A vándorlásokhoz hasonlóan a 2008. évi településen belüli költözések számai is jelentősen csökkentek. Jelenleg nehéz lenne megítélni, hogy egyszerű fluktuációról, esetleg trendmódosulásról van-e szó. Történhetett azonban adminisztratív és/vagy statisztikai adatgyűjtési koncepcióváltás is.

A megyék zártsági indexei és vándorlási mértékük indexei

Zártsági index

A zártsági index a megyék belső és külső vándorlásának egymáshoz viszonyításából származik. (A zártsági index kiszámítási módja: a megyén belüli vándorlásokat osztjuk a kivándorlások és bevándorlások összegével, majd a hányadost az áttekinthetőség végett szorozzuk 100-zal.) A magas értékek az in-

tenzív megyén belüli vándorlásokat jelzik. Tehát ha magasabb az érték, akkor zártabbnak tekinthető a megye, mivel inkább a megyén belüli áramlások jellemzők. Minél kisebb az érték, annál csekélyebb a megye belső vándorforgalma, másképpen fogalmazva annál jelentősebbek a külső migrációs kapcsolatok.

A zártsági index időbeli alakulása a megyék döntő többségében (Budapest, Békés, Veszprém kivételével) azonos volt, egyre fokozódtak a megyén belüli migrációs kapcsolatok, és erodálódtak a megyék közötti áramlások. Ezek az értékek utalnak a megyéken belül egyre gyakoribbá váló lakóhely-változtatásokra, az átlagos vándorlási távolságok mérséklődésére, illetve növekedésük hiányára. A befelé fordulás növekedését az évtizedek óta hagyományosan kibocsátó két megyében, Szabolcs-Szatmár-Beregben és Hajdú-Biharban is ki tudtuk mutatni.

Nem meglepő, hogy Pest megye rendelkezik a legalacsonyabb értékkel, amit döntően a fővárossal való kapcsolata okoz, nem elfeledkezve a többi megyével való intenzív vándormozgalmáról sem. Pest megye belső vándorforgalma kevesebb mint ötödét tette ki a megyét érintő kivándorlások és bevándorlások összegének. A megye nyitottságának lassú erodálódását jelzi, hogy a zártsági index értékei a vizsgált időszak folyamán kismértékben, de folyamatosan nőttek, 16,16-ról 17,52-re. 25 körüli értékekkel Jász-Nagykun-Szolnok, Somogy, Fejér és Hajdú-Bihar előzi meg a zártság tekintetében Pest megyét. A Pest megyei érték több mint kétszeresével a legzártabbnak Baranya megye tekinthető. Baranyában a megyén belüli vándorlások a kivándorlások és bevándorlások összegének több mint egyharmadát teszik ki (1990–1994 között 33,40 volt az érték, amit felülmúlt a 2005–2008 közötti 34,64-es érték). Baranya megye zártsági indexeit Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Moson-Sopron, Vas és Csongrád megyék követik. A belföldi migrációs szempontból legnyitottabb megyék az ország szívében vannak, a relatíve legnagyobb megyén belüli vándorlási forgalmúak pedig a nyugati határszélen. A Győr-Moson-Sopron és Vas megyében élők igen kis mértékű megyehatárokon túli mozgását a nemzetközi vándorlásokban és a határ menti ingázásban való kiemelkedő részvételük okozhatta (Csapó, Kocsis 2006). Jász-Nagykun-Szolnok, Pest és Fejér esetében a főváros közelsége és az országon belüli centrális fekvés generálhatta a nagymértékű külső kapcsolatokat.

A vándorlási mérték indexe

A vándorlási mérték indexe gyakorlatilag a térbeli mobilitás vándorlási elemei relatív mértékének és dinamikájának megállapítására szolgál. (A vándorlási mérték indexének kiszámítási módja: a megyén belüli vándorlások, a kivándorlások és a bevándorlások összegét osztjuk a megye időszakközepi népességszámával, majd a hányadost az áttekinthetőség végett szorozzuk 100-zal.)

A megyénkénti indexek időbeli alakulásának elemzése szerint a legna-

gyobb mértékű növekedés a „legmélyebbről induló” Győr-Moson-Sopron megyében következett be. 1990–1994-hez képest még Zala megyében is folyamatosan és jelentősen növekedett a vándorlási mérték indexe. Csökkenés pedig – Budapesttel együtt – a két alacsony fejlettségű és tartós válsággal küszködő megyét sújtotta: Szabolcs-Szatmár-Bereget és Borsod-Abaúj-Zemplént. A 2005–2008-as adatok alapján azt is feltételezhetjük, hogy e két utóbb említett megyéhez Csongrád és Pest megye is csatlakozni fog.

A népességszámhoz viszonyított mérték a legmagasabb Baranya, Somogy, Veszprém, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A legmagasabb öt értékhez képest egyharmadnyi–egynegyednyi távolságra van a legalacsonyabb öt értékkel bíró megye. A legkisebb index-nagyságrendek Győr-Moson-Sopron megyében voltak, amit Csongrád, Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar és Békés követett. Igen érdekes, hogy a legmagasabb vándorlási mértékű megyék döntő többségükben nem tekinthetők az ország legfejlettebb megyéinek (Veszprém megyét kivéve). Tehát a fejlettség inkább a közepes vándorlási mértékkel jár együtt.

Mielőtt rátérnénk a gyógyturizmusban érintett települések területi mobilitásának analizálására, érdemes kissé elidőznünk a migrációs térszerkezeti vonalak problematikájánál. A Duna vonala valóban nem funkcionál belföldi migrációs térszerkezeti tengely gyanánt. A megyék társadalomszerkezete és a belföldi vándorlások összefüggéseit kutatva Németh (2008, 197.) is azon tradicionális meggyőződés ellen érvelt, hogy a Duna vonala az ország fejlettebbnek (ezért bevándorlókat vonzó) tartott nyugati és a kevésbé fejlett (tehát kivándorlókat taszító) keleti részének határa. Dövényi (2007, 343) szerint, a kistérségek vándorlási egyenlege alapján, egy Ózd–Mezőkövesd–Szolnok–Dunaújváros–Nagykanizsa–Lenti településeken végigfutó vonal választja el az ettől északra található, túlnyomórészt migrációs nyereséget élvező területeket azoktól a délre eső területektől, ahol az elvándorlás a jellemzőbb.

Egészségturizmus - egészségorientált mobilitás

Számos olyan migrációs és turisztikai magatartásforma létezik, amelyek közös pontjainak átfogó és szisztematikus feltárása még nemzetközi kitekintésben is várat magára (Kincses et al. 2009). Ezek közül az egyik legfontosabb az egészség megőrzésével, visszanyerésével és az utógondozással kapcsolatos mobilitás (Erfurt-Cooper, Cooper 2009). A migráció során gyakoriak az olyan esetek, amikor a vándor egészségi állapotával összefüggő költözés esetén kezdetben turistaként érkezik, majd a felkeresett desztinációban egyre több időt tölt el, és tartózkodása tartóssá válása esetén lakcímbeljelentéssel formalizálja ottlétét. Különösen a gazdaságilag aktív életszakaszban fordulhat elő, hogy a családfenntartó a hivatásturizmus keretében dolgozik a szokásos lakóhelyétől

távol, a család többi tagja (az esetek többségében a közvetlen hozzátartozó és/vagy a szülő) pedig átmenetileg egészségügyi tevékenységet végez. Nem ritka az sem, amikor a költözés leendő helyének kiválasztását egy, az adott hely természetes gyógytényezőire épülő, korábban átélt egészségügyi élmény határozza meg (Smith, Puczko 2010). Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, amikor a beköltözést éppen egy település egészségügyi fejlődése következtében beálló gazdasági növekedés és az ezzel együtt járó munkavállalás lehetőségének reménye motiválja (Kátay 2010). Vagy éppen ellenkezőleg, a település egészségügyi funkciójának erősödése a korábbi lakók elköltözésével járhat együtt, mert a lakóhelyüket eladják vagy kiadható magán-szálláshelyként hasznosítják tovább.

Egy település egészségügyi vonzereje rendszerint párosul az adott hely vonzó természeti környezetével. E két tényező következtében feltehetően nemcsak az érintettek várható élettartama hosszabbodik meg, hanem az egészségesen megélt élettartamuk is. Az egészségorientált migrációval kapcsolatban további vonzerőként említendő, hogy az utazók olyan célpontokat választanak, ahol a nyugdíjuk vásárlóértéke magasabb, és a megszokott élet-színvonalukat tartani, esetleg növelni tudják. Az állandósulás formája, hogy üdülőt bérelnek, majd második otthonként üdülőingatlant vásárolnak, mely később állandó tartózkodási helyé is válhat (Timothy 2004).

Az egészségügyi turizmussal összefüggő mobilitási formák vizsgálata során alapvető kérdésként merült fel, hogy a megyei és a kistérségi szinteket át-ugorva, léteznek-e olyan településcsoportok, amelyek nagyfokú sajátosságokkal és egyediséggel bírnak a belföldi vándormozgalom terén az új évezredben. Szinte biztos, hogy a településhálózati lejtő mentén vizsgálódva is jelentős kutatási eredményekhez jutottunk volna. Azonban mi a relatíve jelentős fejlesztési forrásokhoz jutott gyógyturizmusban érintett településekre koncentráltunk, mivel a Széchenyi-terv (2000–2001) Turizmusfejlesztési programja, a Nemzeti turizmusfejlesztési stratégia (2005–2013) és az Új Széchenyi-terv Egészségipar – gyógyító Magyarország programja is az egészségügyi turizmust tartja az egyik legfontosabb prioritásnak.

A gyógyturizmusban érintett települések és a niche-konceptió

A belföldi térbeli mobilitásra vonatkozó statisztikai adatok 2008 végéig álltak rendelkezésünkre, ezért a megelőző évtizedet két ötéves időszakra bontottuk: az 1999–2003 közötti öt évre és a 2004–2008 közötti fél évtizedre. E megoldás indokál szolgált, hogy a két egyenlő időtartam miatt torzítás nélkül vethetők össze a településsorok, továbbá az egyes évek esetleg hektikusan kiugró értékei is a településekre jellemző értékekbe simulnak bele. Az időszakhatár megválasztásának indoka, hogy az első periódusban mindkét vizsgált térbeli

mobilitási forma (vándorlás, költözés) mennyisége enyhén emelkedett makroszinten. A második periódusban hektikus változások következtek be. (Az állandó vándorlások mennyiségének csökkenésében szerepet játszhatott az Európai Unióhoz történt csatlakozásunk, ami teljes bizonyossággal a belföldi vándorlás alternatívájaként fellépő, egyre szabadabbá váló emigráció növekedésével párosult.) Érvrendszerünk része, hogy 2004-re nagyrészt befejeződtek a Széchenyi-terv támogatásából épülő beruházások, amelyek az általunk vizsgált 149 település közül 86-ot érintettek.

A települések gyógyturizmusban való érintettségét a (fürdési és/vagy ivási célú) gyógyvízzel, gyógyzállóval, gyógybarlanggal, gyógyiszappal való rendelkezés valamelyike jelentette. Nagyságrendjénél fogva Budapest kimaradt a jelen elemzésből. A munka dandárját az adatbázis összeállítása tette ki. A zártsági indexnek és a vándorlási mérték indexének kiszámítása, az értelmezhetőséghez szükséges átalakításokat¹ követően, egyszerű feladat volt. Ennek eredményeként hatalmas adattömeget kaptunk, amely későbbi elemzések bázisául is fog szolgálni, hiszen a települések összevont indexein kívül a korspecifikus indexek nemek szerinti bontásban is rendelkezésünkre állnak. Jelen tanulmányban a települések összevont indexeire hagyatkoztunk, és a különlegességek, az extremitások (kiugró értékek) vizsgálatát tűztük ki célul. E megoldás elméleti háttéréként pedig a niche-konceptió áll (Michalkó et al. 2007). Ezt a biológiai és közgazdaságtani gyökerekkel rendelkező gondolati konstrukciót (Meszéna 2005) a mobilitás rendszerében próbáltuk értelmezni. Abból indultunk ki, hogy az ember is igyekszik olyan élőhelyet találni, illetve kialakítani magának, ahol a saját elképzeléseinek, elvárásainak megfelelően élheti életét vagy annak egy részét (Smith, Varzi 1999, Nánási 2002, Michalkó 2010). A térbeli mobilitással elérhető niche nem más, mint objektív és/vagy szubjektív jólétet biztosító hely. Ennek témánk szempontjából releváns területi kerete nagy valószínűséggel nem lépi át a települések határát. Ezzel összefüggésben korábbi kutatásaink eredményeként azt a hipotézist állítottuk fel, hogy az egészségturizmusban hasznosítható gyógytényezőkkel rendelkező települések az átlagosnál nagyobb eséllyel válnak turista-migráns niche-csé. Továbbá az egészségturisztikai attrakció léte a területi mobilitási folyamatok jelentős mennyiségi növekedését idézi elő az adott településen önmagában vagy megyei kontextusban. A volumenváltozásba egyaránt beletartoznak az odavándorlások, az elvándorlások és a településen belüli költözések. A megjelenő vonzerő új lakosokat csábít a településre, a taszítóerő pedig a településen belüli elmozdulásra vagy az onnan elvándorlásra készítheti a lakosság egy részét.

A gyógyturizmusban érintett települések egy része nagy valószínűséggel a jó helyek közé tartozik, ennek eredőjeként aktív részese a mobilitási folyamatoknak. Tehát a vizsgált 149 település körében a legkisebb zártsági indexű, illetve a legnagyobb vándorlásimérték-indexű városok és falvak esnek a turista-migráns niche kategóriájába. A gyógyturisztikai jellegű turista-migráns niche-ek nem mások, mint a jó helyeknek a turisták és vándorok által prefe-

rált objektív és/vagy szubjektív jólétet biztosító települései. Az alábbiakban gyakorlatilag a gyógyturisztikai attrakció kiváltotta területi mobilitási hatásokkal foglalkozunk. Oly módon tesszük ezt, hogy a rendkívül nagy bizonytalansággal jellemezhető településszintű turista-mennyiségeket nem vonjuk be az elemzés változói közé, hanem egyöntetűen jelentősnek tekintjük, és csak az odavándorlás, elvándorlás, településen belüli költözés és időszakközepe népességszám változókkal operálunk.

A legnyitottabb és legmozgékonyabb lakosságú települések

Kutatási problémánk megválaszolására rendkívül egyszerű megoldást választottunk. A településszintű indexszámítások eredményéül kapott értékeket a második vizsgált időszak (2004–2008) szerinti mennyiségi sorrendbe rendeztük, mivel – ahogy arra már utaltunk – az első Széchenyi-terv beruházásainak hatásai ekkor bontakozhattak ki. A zártsági index esetén először az alsó 10, a vándorlásimérték-index esetén pedig a felső 10 értékű településeket táblamódszerrel elemeztük. Ezeket önmagukban, megyei kontextusban, majd egymással összevetve analizáljuk és értelmezzük. Ezt követően ellenpróbaként megvizsgáljuk a felső 10 zártsági indexű települést, karöltve az alsó 10 vándorlásimérték-indexű településsel. Tehát az alábbiakban négy táblázatot mutatunk be, amelyekben az indexek értékei mellett települési indexek és a saját megye indexeinek különbségei is szerepelnek, továbbá feltüntettük, hogy kaptak-e a Széchenyi-tervből támogatást, és ha igen, mennyit.

A tíz legkevésbé zárt, tehát a településhatárt átlépő mozgások szempontjából legnyitottabbnak tekinthető település egyike sem középváros vagy nagyváros. Nagyrészt falvak és kisvárosok találhatók az 1. táblázatban. Döntő többségük a Dunántúlon terül el. A Dunától keletre fekvő települések egyike sem kapott támogatást a Széchenyi-tervből. Minden egyes település sokkal nyitottabbnak tekinthető, mint saját megyéje. Ez egyértelműen azon hipotézisünket támasztja alá, hogy a gyógyturisztikai attrakció léte megnöveli és/vagy magas szinten tartja az adott település vándormozgalmát a környezetéhez képest. Környezeten ezt követően az adott település megyéjét értjük. További általános jellegzetesség, hogy (az 5 millió forinttal támogatott Szuloktól eltekintve) a jelentős összeggel támogatott települések „vulkáni szigetként” emelkednek ki megyéjük átlagából. A második, tehát a 2004–2008 közötti időszak értékei az esetek döntő többségében hektikusan térnek el a megelőző 1999–2003-as időszaktól, ami a migráció nagy időbeli változékonyságával magyarázható.

A vizsgált településállományon belül a legalacsonyabb zártsági indexű 10

1. táblázat: A 10 legalacsonyabb zártsági indexű, gyógyturizmusban érintett település Magyarországon 1999 és 2008 között

Település	Megye	Zártsági	Eltérés a	Zártsági	Eltérés a	Támogatás a Széchenyi- tervből, millió Ft
		index	megyétől	index	megyétől	
		1999–2003		2004–2008		
Leányfalu	Pest	8,7	-8,5	8,9	-8,6	-
Alsópáhok	Zala	7,8	-22,7	10,6	-20,5	150
Andornaktálya	Heves	12,2	-15,8	10,8	-17,2	-
Csopak	Veszprém	8,9	-20,0	11,3	-17,6	-
Velence	Fejér	7,8	-18,3	11,5	-14,7	-
Kehidakustány	Zala	17,5	-13,0	11,9	-19,2	640
Szulok	Somogy	14,8	-11,1	12,3	-12,9	5
Parádsasvár	Heves	8,1	-19,9	13,2	-14,8	-
Mesteri	Vas	8,7	-23,4	13,3	-18,8	-
Zalakaros	Zala	13,0	-17,5	13,5	-17,5	1000

Forrás: KSH-adatok alapján saját számítás; Önkormányzati Minisztérium.

település közül 4 részesült a Széchenyi-tervből támogatásban; Alsópáhok, Kehidakustány és Szulok fürdésre alkalmas gyógyvízzel, ezen felül a Zalakaroson működő létesítmény gyógyfürdő minősítéssel is rendelkezik (1. táblázat). A legnagyobb mértékű beruházás Zalakaroson valósult meg, közel 1 milliárd forint állami támogatással 4,5 milliárd forint értékű fejlesztésre kerülhetett sor. Szulokon mindössze egy vízforgató berendezést építettek 7,6 millió forintért. A zártsági index 1999–2003 és 2004–2008 közötti változásait vizsgálva megállapítható, hogy a tradicionálisan turisztikai funkciójú települések (Leányfalu, Alsópáhok, Csopak, Velence, Parádsasvár, Zalakaros) esetében nőtt a mutató, tehát valamelyest veszítettek nyitottságukból, míg a turizmusba viszonylag frissen belépő, jelentős értékű (1,3 milliárd Ft) beruházást megvalósító Kehidakustány esetében éppen ellenkezőleg, a településen belüli mobilitáshoz képest intenzívebb lett a külvilággal való kapcsolat. Szulok, Andornaktálya és Mesteri kapcsán kevésbé a turizmus, sokkal inkább a környező (fürdő)városok generálta ki- és bevándorlás járul hozzá a zártsági mutató észlelt változásához. A Széchenyi-tervből megvalósult turizmusfejlesztésnek köszönhetően Kehidakustány zártsági indexének a megyei mutatótól való eltérése is a legkedvezőbb mértékben változott.

A vándorlási mérték indexébe az odavándorláson és elvándorláson kívül már bevontuk a településen belüli költözést is, és ezek összegét viszonyítottuk a település lélekszámához. Tehát a gyógyturisztikai attrakció kiváltotta külső vándorlási és belső költözési mozgások együttesének viszonylagos súlyát próbáltuk meg kitapintani. A legintenzívebb fajlagos vándormozgalmal rendelkező települések közül – az unikum Berekfürdő kivételével – eltűntek a kistelepülések, és feltűntek a középvárosok (Eger, Sopron). Többségük a Dunántúlon fekszik. A Dunától keletre elterülő települések közül Tiszaújváros nem kapott Széchenyi-terves támogatást. Az egyes települések

vándorlási mértéke sokkal nagyobb saját megyéjük ekvivalens értékénél, ami újra megerősíti, hogy a gyógyturisztikai attrakció emeli és/vagy szinten tartja az adott településen lakók területi mobilitásának mértékét a környező megyéhez képest. Nem nehéz felfedezni azt az összefüggést, hogy a lélekszám növekedésével a település vándorlási mértéke közeledik a saját megyééhez. A támogatott települések lakóinak mozgékonyasága minden esetben jelentős mértékben meghaladta saját megyéje átlagát, tehát a beruházás mobilitásnövekedést indukált. A második időszakra a települések vándorlási mérték-indexei az esetek döntő többségében visszaestek, mintegy követve az országos trendet. A növekvő vándorlási mérték három esetben (Berekfürdő, Hévíz, Sopron) esett egybe Széchenyi-terves támogatással. A legnyitottabb és a legmobilabb lakosságú települések között Zalakaros, Leányfalu és Velence egyaránt szerepel.

A legintenzívebb mobilitási mutatóval rendelkező, a magyarországi gyógyturizmusban érintett települések közül 6 nyerte el a Széchenyi-terv keretében megpályázott állami támogatást (2. táblázat). Sajátosságuk, hogy a Széchenyi-terv biztosította támogatásra alapozva fürdő-, illetve szállodafejlesztésre több esetben is milliárdos nagyságrendben költöttek. Hévízen 3, Harkányban 1,5, míg Gárdonyban 1,2 milliárd forintból valósították meg az egészségturisztikai kínálat bővítését. Ugyanakkor Berekfürdőn mindössze 22 millió forintból korszerűsítették a létesítmény vízforgató berendezését. A vándorlási mérték tekintetében az 1999–2003 és a 2004–2008 közötti időszakokban lezajló változásokban a turizmus minden bizonnyal számottevő, de nem feltétlenül a legfontosabb tényezőként azonosítható. A Széchenyi-terv támogatásában részesült települések közül Sopronban, Hévízen és Berekfürdőn intenzívebbé vált, Egerben, Harkányban, Gárdonyban és Zalakaroson csökkent a mobilitás. A vándor-

2. táblázat: A 10 legmagasabb vándorlásimérték-indexű, gyógyturizmusban érintett település Magyarországon 1999 és 2008 között

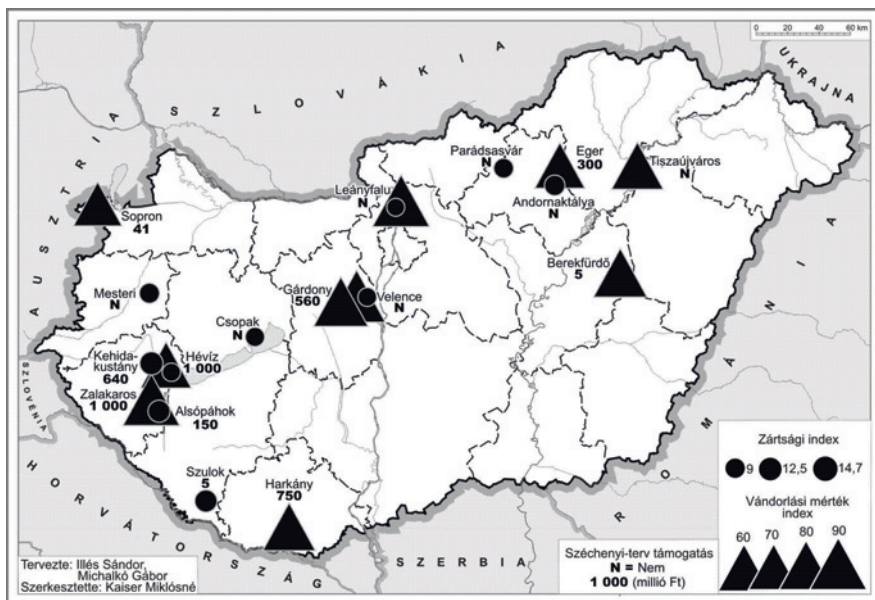
Település	Megye	Ván-	Eltérés	Ván-	Eltérés	Támogatás a Széchenyi tervből, millió Ft
		dorlási mérték	a me- gyétől	dorlási mérték	a me- gyétől	
		1999–2003		2004–2008		
Eger	Heves	70,6	9,8	66,6	13,0	300
Sopron	Győr-Moson-Sopron	61,5	7,7	66,7	18,8	41
Tiszaújváros	Borsod-Abaúj-Zemplén	79,0	20,3	67,0	14,9	-
Velence	Fejér	109,6	50,1	69,2	17,4	-
Hévíz	Zala	69,5	16,7	71,1	21,7	1000
Harkány	Baranya	77,5	14,2	72,9	17,4	750
Gárdony	Fejér	84,7	25,2	76,9	25,2	560
Leányfalu	Pest	97,7	36,8	78,8	27,6	-
Zalakaros	Zala	91,8	39,1	83,1	33,7	1000
Berekfürdő	Jász-Nagykun-Szolnok	66,0	15,9	92,1	48,3	5

Forrás: KSH-adatok alapján saját számítás; Önkormányzati Minisztérium.

dorlásimérték-index kedvező változását, vagyis a mobilitás élenkülését a beruházás volumene és az egészségturisztikai tradíció sajátosságai komplex módon befolyásolják. Az, hogy Hévízen 3 milliárd forintnyi fejlesztés valósult meg, ami párosult a jelentős turizmustörténeti előzményekkel, nagyban hozzájárult a fürdővárosban észlelt mobilitás élenküléséhez (2. ábra).

A tíz leginkább zárt, tehát a településhatárt átlépő mozgások szempontjából legkevésbé nyitottnak tekinthető település többsége kisváros és középváros, falvak nem találhatók közöttük. Egytől egyig a Dunától keletre terülnek el. A megyei átlagoktól való eltérés rendkívül nagy mértékű. A tíz közül hat település egyáltalán nem kapott támogatást a Széchenyi-tervből. Két település csekély összeghez jutott. Hozzájuk képest a további két település 150 millió forint körüli támogatása közepesnek ítélnél. Milliárdos tételre nincs példa a Széchenyi-terves támogatást kapottak között. Minden település sokkal zártabbnak, befelé fordulóbbnak tekinthető, mint saját megyéje. A második, tehát a 2004–2008 közötti időszak értékei kivétel nélkül magasabbak a megelőző 1999–2003-as időszak értékeinél. Tehát – az országos folyamatoknak megfelelően – egyértelműen csökkent a településhatárt átlépő mozgások mértéke a belső költözésekhez képest. Ezek az összefüggések egyértelműen cáfolják azon hipotézisünket, hogy a gyógyturisztikai attrakció léte megnöveli és/vagy magas szinten tartja az adott település vándormozgalmát a környezetéhez képest. (Környezeten természetesen továbbra is az adott település

2. ábra: A legnyitottabb és legmozgékonyabb lakosságú, gyógyturizmusban érintett települések Magyarországon 1999–2008 között

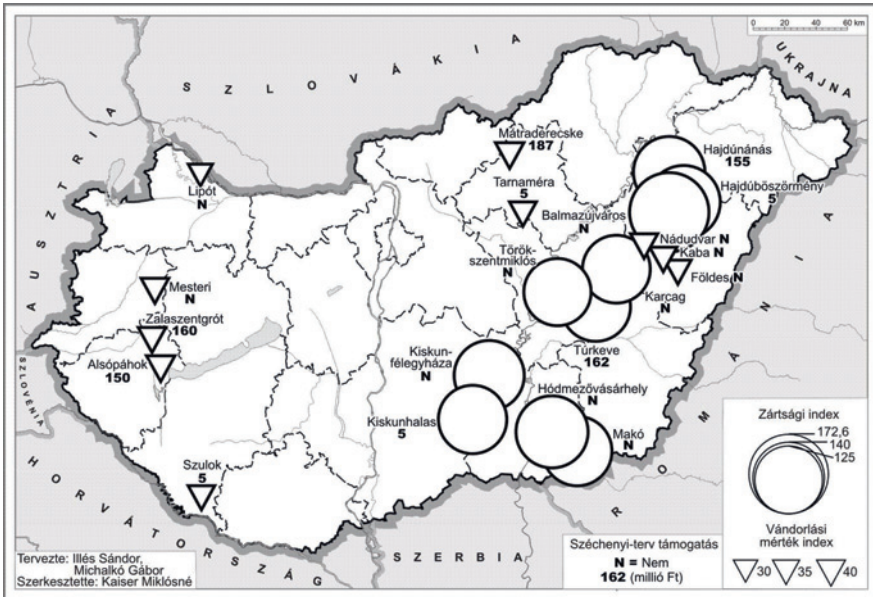

megyéjét értjük.) További általános jellegzetesség, hogy a közepes összeggel támogatott települések is „mélytengeri árokként” húzódtak megyéjük átlaga alatt. A támogatások nem indukáltak vándorlásokat. A mennyiségi sorrendek sem változtak nagymértékben a két időszak között, ami arra utal, hogy ezen települések esetén a migráció gyorsan változó természete sem tudott kibontakozni (3. ábra).

A legmagasabb zártsági indexű, gyógyvízzel rendelkező települések sem maradtak ki a Széchenyi-terv nyújtotta előnyökből, de esetükben a támogatás mértéke és az abból megvalósított beruházás értéke már alacsony volt. Hajdúnánáson medencefelújításra 320 millió forintot, Túrkevéen élményfürdő kialakítására 378 millió forintot fordítottak, az állami támogatás mindkét esetben 50% körüli volt (3. táblázat). Kiskunhalason és Hajdúböszörményben mindössze a vízforgatóra futotta. Az 1999–2003 és 2004–2008-as zártsági indexeket összehasonlítva kivétel nélkül növekedést regisztrálhatunk, tehát a településen belüli költözések egyre jelentősebbé váltak a ki- és a bevándorlásokhoz képest. A Széchenyi-tervből megvalósuló turisztikai fejlesztések egyetlen esetben sem segítették a zártság csökkenését, sőt a zártság fokozódott, ami a gyenge, a versenytársakétól a beruházásokat követően is jelentősen elmaradó turisztikai kapacitásokkal és a létesítmények iránti kereslet alacsony volume-nél indokolható.

A vándorlásimérték-index számlálójában az odavándorlason és elvándorlason kívül szerepel a településen belüli költözés. Ezek összegét viszonyítot-

3. ábra: A legzártabb és legkevésbé mozgékony lakosságú, gyógyturizmusban érintett települések Magyarországon 1999–2008 között

3. táblázat: Az ellenpróbaként szereplő 10 legmagasabb zártsági indexű, gyógyturizmusban érintett település Magyarországon 1999 és 2008 között

Település	Megye	Zárt- sági index	Eltérés a me- gyétől	Zárt- sági index	Eltérés a me- gyétől	Támoga- tás a Széchenyi- tervből, millió Ft
		1999–2003		2004–2008		
Kiskunhalas	Bács-Kiskun	120,5	92,0	134,5	106,2	5
Makó	Csongrád	126,1	96,2	137,0	107,9	–
Kiskunfélegyháza	Bács-Kiskun	130,5	102,0	137,1	108,8	–
Túrkeve	Jász-Nagykun-Szolnok	121,8	95,9	140,4	115,0	162
Törökszentmiklós	Jász-Nagykun-Szolnok	104,9	79,0	141,1	115,7	–
Karcag	Jász-Nagykun-Szolnok	103,1	77,2	146,3	120,9	–
Hódmezővásárhely	Csongrád	133,6	103,6	150,0	120,9	–
Hajdúnánás	Hajdú-Bihar	120,2	90,1	156,2	126,4	155
Hajdúböszörmény	Hajdú-Bihar	139,1	108,9	156,2	126,4	5
Balmazújváros	Hajdú-Bihar	161,1	130,9	184,1	154,3	–

Forrás: KSH-adatok alapján saját számítás; Önkormányzati Minisztérium.

tuk a település lélekszámahoz. A legkisebb vándorlásimérték-indexű települések szórtan helyezkednek el az országban. Öt a Dunától keletre, öt a Dunától nyugatra terül el. Alapvető jellegzetességként többségük lélekszáma 10 ezer fő alatt marad. Vándorlási mértékük egytől egyig alacsonyabb, mint saját megyéjük átlaga. Másképpen fogalmazva, az egyes települések vándorlási mértéke kisebb saját megyéjük ekvivalens értékénél, ami újra megcáfolja azt a vélt összefüggést, hogy a gyógyturisztikai attrakció emeli és/vagy szinten tartja az adott településen lakók területi mobilitásának mértékét a környező megyéhez képest. A különbség terjedelme azonban közel sem akkora fokú, mint amit a legzártabb települések esetén tapasztaltunk. A második időszakra a települések vándorlásimérték-indexei az esetek döntő többségében visszaestek, mintegy követve az országos trendet. Első közelítésben meglepő, hogy a legnyitottabb és a legkevésbé mobil lakosságú települések között egyaránt szerepel Szulok, Alsópáhok és Mesteri. A látszólagos paradoxon magyarázatául szolgál, hogy ezen településeken gyakorlatilag nem létezik, pontosabban fogalmazva elhanyagolható nagyságú a településen belüli költözés. Az időbeli dinamikára a települések többségében a vándorlási mérték csökkenése a jellemző. Meglepő, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei települést a négy fenti, extremitásokat kutató táblázatban sem találtunk.

A magyarországi egészségturizmusban részt vevő, legkisebb mértékű vándorlási intenzitással rendelkező települések közül 5 volt érintett a Széchenyi-terv biztosította támogatásban (4. táblázat). Közülük a mátradereskei mofettára épülő létesítmény 187 millió forint, a zalaszentgróti gyógyvizet kínáló termálfürdő 160 millió Ft állami szubvencióban részesült. Tarnamérán és Szulokon 5-5 millió forinttal segítette a Széchenyi-terv a vízforgató korszerű-

4. táblázat: Az ellenpróbaként szereplő 10 legalacsonyabb vándorlásimérték-indexű, gyógyturizmusban érintett település Magyarországon 1999 és 2008 között

Település	Megye	Ván-	Eltérés	Ván-	Eltérés	Támoga- tás a Széchenyi- tervből, millió Ft
		dorlási mérték	a me- gyétől	dorlási mérték	a me- gyétől	
		1999–2003		2004–2008		
Lipót	Győr-Moson-Sopron	28,0	-25,7	29,0	-18,8	-
Tarnaméra	Heves	37,9	-23,0	31,5	-22,0	5
Szulok	Somogy	36,3	-28,6	32,6	-24,3	5
Földes	Hajdú-Bihar	35,9	-12,3	32,8	-9,3	-
Nádudvar	Hajdú-Bihar	38,3	-9,9	34,0	-8,1	-
Alsópáhok	Zala	43,3	-9,4	35,1	-14,3	150
Mesteri	Vas	39,2	-14,2	35,1	-10,3	-
Mátraderecske	Heves	43,0	-17,8	35,4	-18,2	187
Zalaszentgrót	Zala	38,0	-14,8	36,1	-13,2	160
Kaba	Hajdú-Bihar	35,5	-12,7	36,3	-5,8	-

Forrás: KSH-adatok alapján saját számítás; Önkormányzati Minisztérium.

sítését. A legalacsonyabb vándorlásimérték-indexszel rendelkező települések csoportjában a Széchenyi-tervből megvalósított egészségügyi fejlesztések egyetlen település esetében sem élénkítették az érintett helységek mobilitását: a vizsgált mutató az 1999–2003 és a 2004–2008 közötti időszakok viszonylatában, az országos tendenciát követve csökkent.

Következtetések

Az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején lejátszódó politikai, gazdasági, társadalmi átalakulások hatása nem a migráció emelkedésében, hanem éppen ellenkezőleg, a mennyiségi mutatók zuhanásában nyilvánult meg a magyar társadalomban. Azon relatíve kevesek, akik vállalták a migrációval járó veszélyeket, nem belföldi viszonylatban, sokkal inkább – a jelentősebbnek tűnő nyereség reményében – a nyugati országok felé indultak szerencsét próbálni. Az átalakulás leggyötrelmesebb időszakán túljutva, a kilencvenes évek közepén újabb fordulat jelei mutatkoztak a belföldi vándormozgalom mértékében. A fagyott állapotok után a növekvő vándorlási szintek egy újabb korszak kezdetét jelezték. Hullámszerűen tarkított, enyhén növekvő trend alakult ki 1994 és 2007 között. Érdekes módon az állandó jellegű mozgások mennyisége ingadozott nagyobb mértékben. A 2008. évi adatok egy újabb belföldi migrációs korszak előszelét is jelenthetik: ekkor a belföldi vándorlási és költözési adatokban egyaránt radikális zuhanás következett be. A begyűrűző világgazdasági válság hatására változó mobilitási szintek kísértetiesen hasonlítanak a húsz évvel korábbi viszonyokra. Egy jellegzetességben nincs változás. Az átlagos vándorlási

távolságok csökkenésének jóval a rendszerváltozás előtt megindult folyamata nem szakadt meg, sőt a zártsági indexeknek a vizsgált időszakban történt növekedése a vándorlási távolságok további csökkenését támasztja alá.

A magas vándorlási mértékű megyék döntő többségükben nem tekinthetők az ország legfejlettebb megyéinek. Tehát a fejlettség inkább a közepes vándorlási intenzitással jár együtt. A változás időbeli alakulása azonban már utal a területi fejlődés módosulásaira. A legnagyobb vándorlásimérték-növekedés a dinamizálódó Győr-Moson-Sopron és Zala megyékben következett be. Csökkenés pedig kizárólag a két alacsony fejlettségű és tartós válsággal küszködő megyét sújtotta: nevezetesen Szabolcs-Szatmár-Bereget és Borsod-Abaúj-Zemplént.

Kutatásunk alapján megállapítható, hogy a gyógyturizmusban érintett 149 magyarországi település sajátos és egyben heterogén csoportot alkot. A legmagasabb, illetve a legalacsonyabb tíz indexérték eltérése a megyei átlagoktól, akár pozitív irányban „vulkáni szigetekként”, akár negatív irányban „mélytengeri árkokként”, meglehetősen nagy mértékű volt. Kimutattuk, hogy az öregedő és rétegenként eltérő mértékben egészségtudatosabbá váló magyar társadalomban a gyógyturisztikai attrakció önmagában nem indukált területi mobilitást az érintett településeken. Sokszor még a jelentős fejlesztési forrásokból finanszírozott beruházások sem mozgatták meg a helyi társadalmat.

Érdekes, hogy a legnagyobb mértékű mobilitásnövekedés azon 10 ezer fő körüli vagy alatti településeken történt, ahol a turisztikai tradíciók jelentős fejlesztési forrásokkal találkoztak. Azonban nem csupán az a húsz település tekinthető térbeli mobilitással elérhető turista-migráns niche-nek, amely a legnagyobb nyitottsággal (legkisebb zártságiindex-értékekkel) és vándorlási mértékkel rendelkezett. Valószínűleg a felső harmadra, tehát akár 50 településre is kiterjeszthető a „turista-migráns niche” címke, tehát nem az általában vett jó hely, hanem a térbeli mobilitással elérhető objektív és/vagy szubjektív jólétet biztosító hely címkéje.

Hangsúlyozzuk, hogy a gyógyturisztikai attrakció léte nem szükségszerűen növeli vagy tartja fenn az adott település lakóinak mozgékonyosságát, a hatása szelektíven érvényesül. Valószínű, hogy a megyei átlagból kiugró nyitottságú és vándorlási mértékű településeken a területi mozgással elért gyógyturisztikai desztináció turista-migráns niche-csé vált a vizsgált időszakban. Vélhetően a turista-migráns niche-csé válás játszott szerepet abban, hogy az országos tendenciától eltérően a 2004–2008-ban tíz legnyitottabb településből három (Szulok, Kehidakustány, Andornaktálya) még nyitottabbá vált. Két további, az 1. táblázatban szereplő, „TOP 10”-ben levő település (Zalakaros, Leányfalu) nyitottsága stagnált, tehát magas szinten állandósult. A vándorlási mérték országos léptékben egyértelműen és jelentősen csökkent. A 2. táblázatban felsorolt, „TOP 10”-be kerülő három településen (Berekfürdő, Hévízen, Sopronban) azonban növekedés történt.

A legalacsonyabb és a legmagasabb zártsági indexszel rendelkező települések csoportjában ugyan egyaránt találkozhatunk a Széchenyi-tervből finanszírozott beruházásokkal, de az érdemi, milliárdos nagyságrendű beruházások esetén nagyobb a település nyitottságának valószínűsége. Hasonló megállapítás vonatkoztatható a vándorlási mérték indexére is. Az egészségturisztikai beruházás volumene és a település turisztikai tradíciói együttesen formálják a mobilitás intenzitását. Azok a városok és falvak, amelyek hosszabb ideje részt vesznek Magyarország egészségturizmusában, és jelentősebb volumenű beruházásokat valósítottak meg, nagyobb valószínűséggel mutatnak fel élelkebb mobilitást.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az OTKA (K67573) kutatási program támogatásával készült.

Jegyzet

- 1 A zártsági index településszintű kiszámításának módja: a településen belüli költözések öt-éves összegét osztjuk a bevándorlások és kivándorlások ötéves összegével, s az eredményt az áttekinthetőség érdekében megszorozzuk 100-zal. A mobilitási mérték indexének településszintű kiszámítása: a településen belüli költözések, bevándorlások és kivándorlások öt-éves összegét osztjuk a település időszakközepi népességszámával, s az eredményt az áttekinthetőség érdekében megszorozzuk 100-zal.

Irodalom

- Ács P., Laczkó T. (2008): Területi különbségek a hazai egészségturizmus kínálatában. *Területi Statisztika*, 3., 344–356.
- Csapó T., Kocsis Zs. (2006): *Szombathely településföldrajza*. Savaria University Press, Szombathely
- Dövényi Z. (2007): A belföldi vándormozgalom strukturális és területi sajátosságai Magyarországon. *Demográfia*, 4. 335–359.
- Dövényi Z. (2009): A belső vándormozgalom Magyarországon: folyamatok és struktúrák. *Statisztikai Szemle*, 7–8., 748–762.
- Ekéné Zamárdi I. (1995): A migráció és nemzetközi kutatása. *Acta Geographica ac Geologica et Meteorologica Debrecina*, 293–312.
- Erfurt-Cooper, P., Cooper, M. (2009): *Health and wellness tourism: spas and hot springs*. Channel View Publications, Bristol
- Ginter G. (2008): A belső vándorlások településhálózati jellegzetességei 1990-től napjainkig. In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében*. Szegedi Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged, 245–254.
- Girasek E., Eke E., Szóccka M. (2009): Fiatal orvosok vidéki munkavállalási szándékai. *Orvosképzés*, 1., 59–63.

- Hall, M., Williams, A. (2002): Conclusion: tourism-migration relationships. In: Hall, M., Williams, A. (eds.): *Tourism and Migration. New Relationships between Production and Consumption*. Kluwer, Dordrecht, 277–289.
- Hall, M. (2005): *Tourism: Rethinking the Social Science of Mobility*. Prentice-Hall, Harlow
- Illés S. (2001): A belföldi vándormozgalom alakulása és népesedési összefüggései. In: Cseh-Szombathy L., Tóth Pál P. (szerk.): *Népesedés és népességpolitika*. Századvég, Budapest, 363–394.
- Illés S. (2002): Költözünk vagy vándorlunk? In: MST: *Ezredforduló – magyar valóság – cenzusok*. Magyar Statisztikai Társaság, Budapest, 37–51.
- Józan P. (2006): A new Hungarian revolution. *Circulation*, 5., 17–20.
- Józan P. (2008): *Válság és megújulás a második világháború utáni epidemiológiai fejlődésben Magyarországon*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest
- Kátay Á. (2010): A termálvizek hasznosítási lehetőségei a szállodaiiparban. In: Bokor L., Marton G., Szelesi, T., Tóth, J. (szerk.): *Földrajzi tanulmányok a Pécsi Doktoriskolából*, VII. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 135–146.
- Kincses Gy., Borbás I., Mihalicza P., Varga E., Udvardy E. (2009): A gyógyturizmus tendenciái a világban. *Egészségügyi Gazdasági Szemle*, 5., 33–37.
- KSH (2008a): A belföldi vándorlás főbb folyamatai 1990-től napjainkig. *Statisztikai Tükör*, 2. 132., 1–4.
- KSH (2008b): *Demográfiai évkönyv*. KSH, Budapest
- Meszéna G. (2005): Populáció-reguláció és niche. *Magyar Tudomány*, 4., 410–417.
- Michalkó G., Illés S., Vizi I. (2007): Az új turisták feltételezett niche-jeinek területi különbségei Magyarországon. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 271–289.
- Michalkó G., Rátz T., Tóth G., Kincses Á. (2009a): A gyógyfürdővel rendelkező magyarországi települések életminőségének vizsgálata. *Területi Statisztika*, 2., 170–186.
- Michalkó G., Rátz T., Irimiás, A. (2009b): Health tourism and quality of life in Hungary: some aspects of a complex relationship. In: De Santis G. (a cura di): *Salute e lavoro*. Atti del Nono Seminario Internazionale di Geografia Medica. Edizioni RUX, Perugia, 79–90.
- Michalkó G. (2010): *Boldogító utazás. A turizmus és az életminőség kapcsolatának magyarországi vonatkozásai*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- Michalkó G., Rátz, T. (2010): Hungarian spa destinations in the tourism-oriented property market. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 131–146.
- Nánási I. (2002): A környezeti tényezők vándormozgalmat befolyásoló szerepe. *Demográfia*, 2–3., 250–272.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Németh Zs. (2008): A megyék társadalomszerkezete és a vándorlások. *Demográfia*, 2–3., 181–216.
- NGM (2010): *Új Széchenyi-terv. Vitairat. A talpra állás és felemelkedés fejlesztéspolitikai programja*. Nemzetgazdasági Minisztérium, Budapest, 2010. július 28.
- Perdue, R., Long, P., Kang, Y. (1999): Boomtown tourism and resident quality of life. The marketing of gaming to host community residents. *Journal of Business Research*, 4., 165–177.
- Puczkó L., Rátz T. (1998): *A turizmus hatásai*. Aula-Kodolányi János Főiskola, Budapest
- Smith, B., Varzi, A. (1999): The niche. *Nous*, 2., 198–222.
- Smith M., Puczkó L. (2010): *Egészségturizmus – gyógyászat, wellness, holisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Timothy, D. (2004): Recreational second homes in the United States: development issues and contemporary patterns. In: Hall, M., Müller, D. (eds.): *Tourism, mobility and second homes*. Channel View Publication, Clevedon, 133–148.
- Williams, A., Hall, M. (2000): Tourism and migration: new relationships between production and consumption. *Tourism Geographies*, 1., 5–27.